

ТЕРМІН І СЬОГОДЕННЯ

УДК 811.161.2'374:001.4

Людмила Боярова

ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СУЧАСНОЇ ЗАГАЛЬНОМОВНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті порушено питання добору термінологічної лексики до загальномовних словників різного типу. Це питання розглядається на матеріалі двох академічних тлумачних словників української мови та двох академічних російсько-українських словників, опублікованих у XXI столітті. Аналіз цих лексикографічних праць засвідчує, що укладачі загальномовних словників традиційно добирають термінологічну лексику за критерієм поширеності термінів. У статті запропоновано вводити термінологічну лексику до загальномовних словників за трьома критеріями: критерієм когнітивно-комунікативної значущості терміна, критерієм нормативності терміна та критерієм сучасності терміна.

Ключові слова: *термінологія, лексикографія, загальномовний тлумачний словник, загальномовний перекладний словник, критерій кодифікування терміна.*

This article deals with selecting a terminological vocabulary for general-purpose language dictionaries of different types. The issue is considered on the basis of two academic explanatory Ukrainian dictionaries and two academic Russian-Ukrainian dictionaries published in the 21st century. The analysis of these lexicographic works shows that the compilers of general language dictionaries traditionally select terminological vocabulary according to the criterion of prevalence of terms. This article proposes to include the terminological vocabulary into general dictionaries according to three criteria: criterion of cognitive-

communicative significance of a term, criterion of a term's being normative and criterion of modernity of a term.

Key words: *terminology, lexicography, general explanatory dictionary, general translatory dictionary, criterion of codification of a term.*

Лексикографи традиційно подають терміни в загальномовних словниках різного типу, оскільки термінологія – одна з підсистем лексики української літературної мови. Лексикографічне опрацювання цього лексичного шару потребує як розв'язання низки практичних питань, так і певного теоретичного осмислення. В українському мовознавстві кодифікування галузевої лексики в загальномовних лексикографічних працях найґрунтовніше проаналізовано на матеріалі Словника української мови в 11-ти томах, зокрема в дисертаційному дослідженні В. Балог [Балог 2003]. Л. Томіленко здійснила порівняльний аналіз термінологічної лексики, зафіксованої в академічних Словниках української мови в 11-ти та 20-ти томах, у лексико-семантичному та словотвірному аспектах [Томіленко 2015]. Об'єктом нашої уваги є академічні тлумачні та перекладні загальномовні словники, опубліковані в Україні у ХХІ столітті, на матеріалі яких розглядаємо принципи добору термінологічної лексики до лексикографічних праць такого типу.

У словнику, укладеному для широкого загалу, неможливо зафіксувати всю термінологічну лексику, яка безперервно поповнюється з розвитком суспільства та поступом науки й техніки. Отже, лексикографи мають визначити, які саме фахові мовні одиниці слід подавати в загальномовному словнику, зокрема тлумачному. Автори Словника української мови у 20-ти томах задекларували в «Передмові», власне, ті ж принципи добирання термінів до реєстру, що й укладачі Словника української мови в 11-ти томах: «Таким чином, до реєстру Словника внесено: <...> 2. Терміни і номенклатурні слова, які широко вживаються у писемній та усній мові, використовуються в популярних наукових виданнях, підручниках і посібниках, пресі і т. ін. <...>» (СУМ-20 I: 10). Порівняймо: «До реєстру Словника внесено: <...> 2. Терміни і номенклатурні слова, що широко вживаються у писемній та

у сній мові, трапляються в популярних виданнях, у загальній (не фаховій) пресі, ввійшли в підручники з відповідних дисциплін загальноосвітньої середньої школи і т. ін. <...>» (СУМ-11 I: VII). Укладачі СУМ-11 обрали саме такий принцип уведення термінів до реєстру тлумачного словника для широкого загалу, і багато десятиріч він є головним в українській загальномовній лексикографії. Ми вже наголошували, що настанова подавати лише широковживані спеціальні мовні одиниці не може бути визначальною для кодифікування термінологічної лексики в загальномовному словнику, оскільки до сьогодні українці часто вживають кальки й запозичення з російської мови, що дублюють питомі терміни і які з погляду сучасної теорії термінотворення не треба кодифікувати в українській лексикографії [Боярова 2008: 14 – 15]. Наприклад, у СУМ-20 зафіксовані мовні одиниці *ба́нщик*, *бетономіша́лка*, *велогóнка* як розмовні слова; *байда́рочник*, *барабáнщик*, *го́нщик*, *да́тчик* кодифіковані як рекомендовані термінологічні назви (словесний опис відповідного поняття подано у словниковій статті до кожного з цих слів). Зауважимо, що в «Передмові» до цього словника вказано, які слова не включено до реєстру, серед них «<...> росіянізми, замінені на питомі українські слова <...>» (СУМ-20: 8). Як бачимо, цей принцип лексикографування, задекларований у СУМ-20, не зреалізований повною мірою, і, як ми розуміємо, саме через орієнтування укладачів на поширеність спеціальних мовних одиниць як визначальний чинник для введення їх до реєстру словника.

У «Передмові» до одногомного Словника української мови (СУМ) немає чіткої вказівки, за яким головним критерієм добиралася термінологічна лексика до реєстру цієї праці. Відзначимо, що порівняно з іншими новітніми тлумачними словниками в СУМі кодифіковано набагато менше мовних одиниць, що з'явилися в національній мові українців під впливом російської мови. Наприклад, замість кальок із російської мови *байда́рочник*, *ба́нщик*, *велогóнки*, *го́нщик*, *да́тчик* подано *байда́рник*, *ба́нник*, *велоперего́ни*, *перегінник*, *дава́ч*. Однак процес «дезросійщення» української мови є досить повільним і непослідовним. Так, у СУМі кодифіковано мовні одиниці, які на сьогодні не повинні бути у сфері фіксування української

мови: *бетономішалка* (подано також слово *бетономішувач*), *барабáнщик* (слово *барабáнник* користувачам Словника не пропонується), *гóнки* (у спортивному значенні, тлумачиться словом «перегони»). І хоча в «Передмові» до Словника не акцентовано на поширеності вживання термінологічних назв як умови введення їх до реєстру, однак, як засвідчують наведені приклади, вибірково укладачі беруть до уваги цей критерій.

Термінологічна лексика є також об'єктом загальнономовних перекладних словників, зокрема російсько-українських. 2003 року був опублікований «Російсько-український словник» в одному томі (РУС), і це був перший академічний словник такого типу майже за тридцять років після виходу в світ «Російсько-українського словника» у трьох томах (1968 – 1970). У «Передмові» до нього визначено, які слова вводяться до реєстру, зокрема численні лексичні одиниці, що істотно доповнюють окремі тематичні групи слів, серед яких автори вирізняють спеціалізовану лексику галузевих терміносистем. Особлива увага приділяється словам, які не були включені в попереднє академічне видання або які стали широковживаними лише останнім часом (РУС: 1). Зрозуміло, що йдеться про реєстр російських слів, але від нього залежить, яка українська лексика, зокрема фахова, буде репрезентована в перекладній частині Словника. У «Передмові» є важлива вказівка на те, що українську частину цієї праці зорієнтовано на актуалізацію традиційних (часто призабутих) українських відповідників, винесення їх на перше місце. Аналіз Словника дає змогу зробити висновок, що укладачі переклали російські слова українськими відповідниками з продуктивними моделями, якщо відійшли від критерію «поширеності терміна». Наприклад: *байдáрочник* – *байдáрник*; *ба́нщик* – *лазе́бник*, *ба́нник*; *бараба́нщик* – *бараба́нник*; *велогóнщик* – *VELO[пере]гóнник*; *гóнщик* – *перегі́нник*, *перего́нець*; *да́тчик* – *дава́ч*. Однак, якщо частотність уживання термінологічної назви взято до уваги, у перекладній частині Словника з'явилися слова *сте́ржень* (рос. *сте́ржень*), *підши́пник* (рос. *подши́пник*) та ін.

Найґрунтовнішою перекладною лексикографічною працею, зорієнтованою на широкий загал, є на сьогодні академічний «Російсько-український словник» у чотирьох томах (РУС-4).

У «Передмові» зазначено, що реєстр Словника якнайповніше охоплює найпоширеніші наукові й технічні терміни, а також наголошено на помітних змінах лексико-семантичних норм національної мови й на тому, що з кінця 80-х рр. ХХ ст. актуалізується певна частина української лексики попередніх десятиліть, не відбита в попередніх виданнях Російсько-українського словника (РУС-4 I: VI–VII). Аналіз перекладної частини Словника засвідчує, що ці зміни в українській мові укладачі здебільшого врахували. Наприклад: *байд́арочник* – *байд́арник*; *ба́нщик* – *лазнік, лазе́бник, ба́нник*; *бараба́нщик* – *бараба́нник, стéржень* – *стри́жень* (в усіх значеннях). Однак у цьому Словнику кодифіковані також деякі кальки з російської мови або слова з непродуктивними моделями (вибірково актуалізовано принцип поширеності термінологічної назви, задекларований у «Передмові»), наприклад: *гонщик* – *перегінник, перегонець, гонщик*; *велогонщик* – *велогонщик, перегонщик*; *да́тчик* – *да́тчик, дава́ч, пока́жчик*.

Аналіз чотирьох загальномовних словників дає підстави для висновку, що добирання термінологічної лексики за принципом її поширеності може спричинювати кодифікування мовних одиниць, які за сучасною теорією термінотворення не мають бути в нормативній лексикографічній праці. Відзначимо, що в кожній із аналізованих праць кодифіковано багато нових термінів, які з'явилися в різних галузях діяльності українців. Однак за вказаним принципом до реєстру тлумачних словників та до української частини перекладних праць можуть не вводитися через невелику частотність уживання інноваційні терміни, що є носіями важливої інформації для сучасного мовця. На наше переконання, розв'язання питання добору термінолексики до загальномовного словника не може ґрунтуватися на частотності її вживання. Ми запропонували кодифікувати термінологічну лексику у загальномовних словниках за трьома критеріями: когнітивно-комунікативної значущості терміна, сучасності терміна та його нормативності [див. обґрунтування цих критеріїв Боярова 2008].

У ХХІ ст. в Україні, як і в усьому світі, розвивається інформаційне суспільство, головними продуктами виробництва якого стають інформація і знання, що докорінно змінює

взаємодію людей у глобальному інформаційному просторі, а також впливає на мову як засіб комунікації. Найбільш чутливий шар лексики до таких змін у суспільстві – це термінологія, у якій з'явилася велика кількість нових спеціальних назв, що мають бути відомими освіченій людині нашого століття, але які ще не поширені в популярній та художній літературі, в усному мовленні. На нашу думку, в умовах розвитку інформаційного суспільства лексикографам потрібно враховувати значущість понять, що номіновані термінами, у житті і діяльності сучасного мовця. Відзначимо, що в новітній загальномовній лексикографії вже змінюються акценти щодо кодифікування термінолексики. Так, у «Передмові» до СУМ уточнено, яку саме термінологічну лексику зафіксовано у Словнику: «<...> ключові терміни сучасної науки, техніки, комерційної та фінансової справи і т. ін.» (СУМ: 3). Є підстави вважати, що укладачі сучасних загальномовних словників усе менше орієнтуватимуться на принцип поширеності термінолексики й вироблятимуть інші критерії кодифікування спеціальної лексики в лексикографічних працях такого типу. На наш погляд, саме критерій когнітивно-комунікативної значущості терміна уможливить укладання таких загальномовних словників, які відбиватимуть у кодифікованій термінолексичі стрімкі зміни в інформаційному просторі українців у ХХІ ст. й допомагатимуть мовцям орієнтуватися в ньому. В умовах постійного зростання загального наукового рівня суспільства та «термінологізації» мови виразною є тенденція до вживання поза фаховим спілкуванням саме тих термінологічних одиниць, які є значущими у відповідних галузях науки і техніки. Ми виходимо з того, що словникарська праця моделює мовну свідомість мовців й усуває розбіжності між індивідуальним знанням людини та знанням усього мовного колективу. Укладачі тлумачних і перекладних словників мають зважати на те, що зростає роль загальномовних лексикографічних праць у формуванні мовної особистості українця у ХХІ ст. й відповідно посилюється відповідальність лексикографа за мовний матеріал, який він пропонує користувачеві словника.

Критерій когнітивно-комунікативної значущості терміна пов'язаний із критерієм сучасності терміна, який ми пропонуємо

також застосовувати під час укладання загальномовних словників. За цим критерієм спеціальну лексику в таких словниках слід фіксувати саме в синхронії, тобто укладачам не варто подавати застарілі терміни чи неактуальні термінологічні значення. Натомість у загальномовній словникарській праці слід кодифікувати нові термінологічні назви, що з'являються в інформаційному просторі і стають комунікативно значущими для мовців. Лексикограф може пришвидшити процес входження нової термінологічної назви до системи української мови, кодифікуючи її в загальномовному словнику, якщо вона має важливе значення для пізнавальної діяльності людини, комунікації в мовному колективі й відповідає певним лінгвальним умовам.

Ми пропонуємо під час кодифікування термінологіки у словниках аналізованого типу використовувати також критерій нормативності терміна. На поданих прикладах проілюстровано, що укладачі загальномовних лексикографічних праць, орієнтуючись на поширеність спеціальних мовних одиниць, можуть увести до реєстру словника (тлумачна праця) чи до української частини словника (перекладна праця) такі термінологічні назви, які є не виправдані микальками з російської мови. Лексикографи мають зважати на те, що на сьогодні відбулися зміни в теоретичному осмисленні нормативності мовних одиниць в українській мові, зокрема термінологічних назв. Укладачі сучасної лексикографічної праці будь-якого типу повинні орієнтуватися на нову нормативну базу в національній мові, яку розробляють українські науковці з 90-х рр. ХХ ст. Словники мають оновлюватися після змін у самій мові та після перегляду нормативності її засобів у мовному колективі.

Висновок. Критерій «поширеності терміна», що традиційно застосовують в українському словникарстві як визначальний для кодифікування термінологіки в загальномовних словниках різного типу, базується на первинності узусу, проте сучасним лексикографам слід урахувати не лише сферу функціонування термінів, але й надавати великого значення сфері їх фіксування, тобто пропонувати користувачеві взірці індивідуального словника людини у ХХІ ст. Цьому сприяють критерій когнітивно-комунікативної значущості терміна, який

має розроблятися у співпраці лексикографів і фахівців із різних галузей знання й діяльності людини, та критерій сучасності терміна. Критерій нормативності терміна повинен допомогти лексикографові уникнути кодифікування невинуватених кальок і запозичень з інших мов та тих новотворів, що часом пропонуються у фаховій мові, але не відповідають системі української мови. Поєднання цих критеріїв може бути підґрунтям для добиравання термінів до сучасних загальнономовних словників.

Балог В. О. Галузева лексика в Словнику української мови в 11-ти томах (1970 – 1980 рр.) (семантичний та стилістичний аспекти): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 207 с.

Боярова Л. Термінологічна лексика в загальнономовному тлумачному словнику. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 2008. Вип. 17. С. 13 – 24.

Томіленко Л. М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови: монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2015. 160 с.

ДЖЕРЕЛА

РУС – Анніна І. О. Російсько-український словник. І. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Абрис, 2003. 1424 с.

РУС-4 – Російсько-український словник: у 4 т. Київ: Знання, 2011 – 2014.

СУМ – Словник української мови. Кер. В. В. Німчук та ін. Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012. 1320 с.

СУМ-11 – Словник української мови: В 11 т. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

СУМ-20 I – Словник української мови: у 20 т. НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. Київ: Наук. думка, 2010. Т. 1: А – Б. 912 с.

СУМ-20 – online Словник української мови online. Томи 1 – 8 (А – МІШУРНИЙ). URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

REFERENCES

Baloh, V. O. (2003). Haluzeva leksyka v Slovnyku ukrainskoi movy v 11-ty tomakh (1970 – 1980 rr.) (semantychnyi ta stylistychnyi aspekty) [Branch lexics in the Ukrainian Language Dictionary in 11 volumes,

1970 – 1980, semantic and stylistic aspects]. Candidate's thesis. Kyiv (in Ukr.).

Boiarova, L. (2008). Terminolohichna leksyka v zahalnomovnomu tlumachnomu slovnyku [Terminology as an object of modern general language lexicography]. *Leksykohrafichnyi biuletyn – Lexicographic Bulletin*, 17, 13 – 24 (in Ukr.).

Tomilenko, L. M. (2015). Terminolohichna leksyka v suchasni tlumachnii leksykohrafii ukrainskoi literaturnoi movy [Terminological lexics in modern explanatory lexicography of the literature Ukrainian language]. Ivano-Frankivsk: Foliant (in Ukr.).

DZHERELA [SOURCE]

RUS – Annina, I. O., Horiushyna, I. S., & Hnatiuk, I. S. et al. (2003). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian Dictionary]*. Kyiv: Abrys (in Rus.-Ukr.).

RUS-4 – *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk [Russian-Ukrainian Dictionary] (2011 – 2014) (Vols. 1 – 4)*. Kyiv: Znannia (in Rus.-Ukr.).

SUM – *Slovnyk ukrainskoi movy [Ukrainian Language Dictionary] (2012)*. Kyiv: VTs «Prosvita» (in Ukr.).

SUM-11 – *Slovnyk ukrainskoi movy [Ukrainian Language Dictionary] (1970 – 1980) (Vols. 1 – 11)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

SUM-20 I – *Slovnyk ukrainskoi movy [Ukrainian Language Dictionary] (2010) (Vols. 1 – 20; Vol. 1)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

SUM-20 – *online Slovnyk ukrainskoi movy online [Ukrainian Language Dictionary online] (Vols. 1 – 8)*. URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>(in Ukr.).

Статтю отримано 18.10.2018

Liudmyla Boyarova

TERMINOLOGY AS AN OBJECT OF MODERN GENERAL LANGUAGE LEXICOGRAPHY

This article deals with selecting a terminological vocabulary for general-purpose language dictionaries of different types. The issue is considered on the basis of two academic explanatory Ukrainian dictionaries and two academic Russian-Ukrainian dictionaries published in the 21st century. The analysis of these lexicographic works shows that the compilers of general language dictionaries traditionally select terminological

vocabulary according to the criterion of prevalence of terms. A common attitude of submitting only widely used special language units can not be a decisive factor for codification of terminology in a general language dictionary. First, a large number of new terminological names have come into existence in the national terminology in the 21st century. These names have to be known to a well-educated person, but are not yet common among speakers. Second, even today in functioning Ukrainian language, raw semantic copies and lexical borrowings from the Russian language are often used. They duplicate original terms and, in terms of modern theory of terminology, do not have to be codified in Ukrainian lexicography.

We should take into account the specifics of terms as carriers of important information in the life of speakers, therefore the definition of the place of terminological vocabulary in dictionaries for the general public should be based not only on the frequency of use of professional units, but also on other principles. This article proposes to include the terminological vocabulary into general dictionaries according to three criteria: criterion of cognitive-communicative significance of a term, criterion of a term's being normative and criterion of modernity of a term. In the 21st century, the lexicographers have to offer a model of an individual human vocabulary and should codify the standard linguistic units.